

Robert O. Paxton

ANATOMIE FASISMU

 NAKLADATELSTVÍ LIDOVÉ NOVINY

CO JE TO FAŠISMUS?

V úvodu této knihy jsem se vyhnul tomu, abych čtenáři nabídl úhlednou definici fašismu. Nechtěl jsem se pouštět – přinejmenším z heuristických důvodů – do tradičního, leč svazujícího honu za proslulým, ovšem nepolapitelným „fašistickým minimem“. Pokládal jsem za slibnější zaměřit se na historické příklady fašistických úspěchů a proher v akci, v průběhu celého vývojového cyklu. Odhalit procesy, jejichž prostřednictvím fašismus vznikl, rozrostl se, získal či nezískal moc, a jakmile se moci chopil, zradikalizoval se do „fašistického minima“, se mi jevílo být mnohem nadějnější strategií než pátrání po jakési statické a omezené „podstatě“.

Nyní jsme došli na konec této cesty dějinami a závazku definování se již nelze vyhnout. Jinak bychom riskovali, že sice unikneme nominalismu vytváření „bestiáře“, jen abychom propadli nominalismu stadií a procesů. Obecná koncepce fašismu by se následkem naší analytické snahy mohla vytratit. Nejprve se však musíme zamyslet nad některými dalšími problémy.

Sledujeme-li fašismus jeho pěti stadii, kdy v každém z nich působí odlišně, vyvstává před námi jedna nepříjemná otázka: Který z nich je ten opravdový fašismus? Pro některé autory, obvykle pro ty, kdo se zabývají především myšlenkovými obsahy fašismu, představují „čistý“ fašismus raná hnutí, kdežto jím později tvořené režimy jsou zkorumpované a deformované kompromisy, které jsou nezbytné k dosažení a výkonu moci.¹ Tyto režimy však měly díky všem svým pragmatickým rozhodnutím a kompromisním spojenectvím mnohem větší vliv než ona původní hnutí, neboť rozhodovaly o válce a o životě a smrti. Definice, která by fašismus posoudila zcela spravedlivě, musí odpovídat i pozdějším stadiím stejnou měrou jako těm ranějším.

Zaměříme-li se na pozdější stadia, musíme věnovat stejnou pozornost jak samotným fašistům, tak i dějišti a všem fašistickým spojencům. Použitelná definice fašismu tudíž nesmí zacházet s fašismem izolovaně, nemůže jej odříznout od jeho prostředí a kompliců. Fašismus v pozici moci je složitý, účinný amalgám rozmanitých, nicméně sezdatelných konzervativních, nacionálně-socialistických a krajně pravicových príměsí, které dohromady pojí společní nepřátelé a společná touha po obrozeném, posíleném a očištěném národě, a to za jakoukoliv cenu, ovšem hlavně na účet svobodných institucí a vlády zákona. Přesné poměry této směsi jsou důsledkem procesů: rozhodnutí, spojenectví, kompromisů, rivalit. Fašismus za chodu mnohem více připomíná síť vztahů než pevnou podstatu.²

Protikladné interpretace

Poté, co jsme sledovali fašismus v akci během celého jeho cyklu, jsme připravenější zhodnotit množství interpretací, které se v průběhu let nahromadily. „První výklady“, jež jsem zmiňoval již v 1. kapitole – o bandě kriminálků u moci a o agentech kapitalismu³ – nikdy neztratily na přitažlivosti. Německému dramatikovi Bertoltu Brechtovi se je dokonce podařilo zkombinovat v postavě chicagského gangstera Artura Uie, který se k moci dostává přes gang, jenž svým protekcionářstvím vydírá zelináře.⁴

Oba „první výklady“ však obsahují závažné trhliny. Skrývají-li se za fašismem a jeho agresivitou pouze zlovolné činy zabijáků usilujících o moc v éře morálního úpadku, nijak nám to nepomůže vysvětlit, proč k tomu došlo na určitém místě a v určitém období, a ne jindy a jinde, nebo jak by tyto události mohly být svázány s předchozím děním. Klasičtí liberálové typu Croceho a Meinecka jen s obtížemi chápali, že se na vytváření příležitosti k fašismu podílelo i uvádění a úzkoprost samotného liberalismu a že mu vlastně k moci pomohli i někteří vyděšení liberálové. Jejich verze nám vše vysvětluje jen nahodilostí a individuálním jednáním zločinců.

Považovat fašismus jednoduše za nástroj kapitalismu je zavádějící hned ve dvou ohledech. Za Stalinovy Třetí internacionály se jakýmsi pravověřím stala omezená a přísně vymezená rovnice⁵, která odmítala samostatné kořeny fašismu a jeho nepopíratelnou přitažlivost pro lid.⁶ Ba co hůř, tím, že z fašismu udělala nevyhnutelný důsledek neodvratné

krize kapitalistické nadvýroby, přehlížela i možnost lidí si volit mezi tím či oním. Podrobnější empirické práce nicméně ukázaly, že naopak právě opravdoví kapitalisté, i když třeba odmítali demokracii, většinou dávali před fašismem přednost autoritářství.⁷ Kdykoliv však fašisté získali moc, kapitalisté se s nimi skutečně většinou spokojili jako s nejlepší vhodnou nesocialistickou možností. Měli jsme příležitost vidět, že dokonce i německý chemický koncern I. G. Farben, jehož vzestup mezi největší společnosti Evropy byl založen na celosvětovém obchodu, si našel způsob, jak se přizpůsobit autarkii poháněné vyzbrojováním, a opět úžasně vzkvétal.⁸ Vztahy přizpůsobování, úmyslné liknavosti i vzájemných výhod, které obchodnickou komunitu vázaly k fašistickým režimům, se nakonec ukázaly být další spleť záležitostí, která se s postupem času ještě všelijak rozrůžňovala. Není pochyb o tom, že nějaké vzájemné výhody existovat musely. Kapitalismus a fašismus byly předvídatelnými spolujezdci (ačkoli ne vždy se jim muselo cestovat v dokonalém pohodlí).

Opačná interpretace, jež společenství obchodníků zobrazuje jako oběť fašismu,⁹ klade zbytečný důraz na nepřilíš významné třenice, vlastní každému vztahu, k čemuž ještě přistupuje poválečná snaha obchodníků ospravedlnit se. I zde je zapotřebí důvtipnější model výkladu, který by počítal s mezihrami mezi konfliktem a přizpůsobením.

K „prvním výkladům“ se poměrně záhy připojily i další interpretace. Zjevná fanatičnost některých fašistů přímo volala po psychoanalýze. Mussolini byl příliš obyčejný i se svými marnivými pózami, nechvalně proslulým sukničkářstvím, se svou až chorobnou pořádkumilovností, neschopností dlouhodobého manévrování i s tím, v jak ubohé malosti se nakonec objevil. Hitler byl jinačejší záležitost. Byly jeho *teppichfressende* („kobercožroutské“) scény záměrným blufováním nebo se jednalo o příznak šílenství?¹⁰ Jeho tajnůstkářství, hypochondrii, narcismus, pomstychtivost a megalomanií vyvažovala bystrá, vynikající paměť, schopnost okouzlit, když k tomu měl důvod, a výjimečná taktická obratnost. Veškeré snahy jej analyzovat¹¹ nicméně doplatily na nedosažitelnost předmětu svého zkoumání, stejně jako na nezodpovězenou otázku proč, pokud už byli někteří fašističtí vůdci opravdu šílení, je veřejnost zbožňovala a jak se jim podařilo efektivně zastávat funkci tak dlouho. Každopádně, v nejnovějším a nejspolehlivějším Hitlerově životopisu autor na závěr oprávněně usuzuje, že spíše než na *führerovu* výstřednost bychom se měli zaměřit na úlohu, do níž si jej německý lid promítal a kterou téměř až do konce úspěšně plnil.¹²

Možná psychoanalýzu nepotřebují ani tak vůdci jako jejich fašistické publikum. Již v roce 1933 dospěl bývalý freudista Wilhelm Reich k závěru, že násilnické bratrstvo mužů, typické pro raný fašismus, bylo produktem potlačování sexuality.¹³ Tuto teorii lze nicméně snadno vyvrátit, když si uvědomíme, že v Německu a Itálii nebyla v době dospívání fašistických vůdců a jejich stoupenců sexualita o nic výrazněji potlačována než řekneme ve Velké Británii.¹⁴ Obdobnou námitku lze uplatnit i na další psychohistorická vysvětlení fašismu.

Interpretace fašismu jakožto psychózy se objevují v jiné podobě i ve filmech, které hoví vilným fantaziím, předpokládajícím, že fašisté museli být sexuálně zvrácení lidé.¹⁵ Tyto kasovní trháky ještě více znesnadňují snahu pochopit, jak fašistické režimy fungovaly, neboť velké množství obyčejných lidí si navyklo vnímat takováto podání jako něco všedního, jako součást jejich každodenní zábavy.¹⁶

Sociolog Talcott Parsons již roku 1942 přišel s myšlenkou, že se fašismus vyvinul z vykořeněnosti a napětí vyvolaného nerovnoměrným hospodářským a společenským vývojem – šlo o zárodečnou podobu teorie kolize fašismu s moderností. V zemích, které se industrializovaly překotně a se zpožděním tak jako Německo a Itálie, byly podle Parsonse třídní tlaky obzvláště naléhavé a kompromisu bránily přecházející preindustriální elity.¹⁷ Pozitivum této interpretace spočívá v tom, že se fašismem zabývala jako systémem a jako produktem dějin, tak jak to činil rovněž marxistický výklad, ovšem bez marxistického determinismu, úzkoprstosti a vratkých empirických podkladů.

Filosof Ernst Bloch, marxista neortodoxní svým zájmem o iracionální a o náboženství, dospěl po svém k teorii „nesimultánnosti“ (*Ungleichzeitigkeit*). Když porovnával úspěchy nacistů s archaickými a násilnými „rudými sny“ o krvi, půdě a předkapitalistickém ráji, které se naprosto neslučovaly s tím, co pokládal za skutečnou oddanost strany velkopodnikání, pochopil, že přežitky starých hodnot bujely i dlouho poté, kdy ztratily jakoukoliv souvislost s ekonomickou a sociální realitou. „Ne všichni lidé se nacházejí ve stejném Nyní.“ Ortodoxním marxistům podle Blocha ujel vlak, když „duši ohradili policejním kordónem“.¹⁸ Nerovnoměrný vývoj jako součást předfašistické krize i nadále vzbuzuje zájem,¹⁹ tento náhled však oslabuje existence proslulé francouzské „duální“ ekonomiky, v níž vlivný rolnicko-řemeslnický sektor koexistuje s moderním průmyslem, aniž by se ve Francii – s výjimkou nacistické okupace – dostal k moci fašismus.²⁰

Další sociologický přístup má za to, že městská a průmyslová nivelizace od konce 19. století vyprodukovala atomizovanou masovou společnost, v níž dodavatelé nekomplikované nenávisti našli ochotné publikum nespoutané tradicí nebo společností.²¹ Hannah Arendtová s tímto paradigmatem pracovala ve své analýze toho, jak nový vykořeněný dav, odštěpený od veškerého společenského, intelektuálního a morálního zázemí a opojený antisemitskými a imperialistickými vášněmi, umožnil vznik bezpříkladného typu neomezené, na masách založené plebiscitní diktatury.²²

Nejlepší empirické práce zabývající se nárůstem fašismu ovšem tento přístup příliš nepodporují. Kupříkladu společnost výmarského Německa byla bohatě strukturovaná a nacisté zde posilovali své řady mobilizováním celých organizací prostřednictvím pečlivě cíleného dovolávání se specifických zájmů.²³ Jak praví rčení, „dva Němci debatují, tři Němci utvářejí spolek“. Skutečnost, že německé spolky s jakýmkoliv zájmy, od sborového zpěvu až po pohřební pojistné, již byly rozštěpeny na skupiny sdružení socialistických a nesocialistických, napomohla vyloučení socialistů a nacistům nahnala nesocialisty do náruče; německá společnost 30. let byla tedy vysoce polarizovaná.²⁴

Jeden významný myšlenkový proud pokládá fašismus za rozvojovou diktaturu, zavedenou s úmyslem uspořádat průmyslový růst prostřednictvím vynuceného spojení a systematického organizování pracovní síly. Zastánci této interpretace se zabývali především případem Itálie.²⁵ Dalo by se rovněž tvrdit, že i Německo, přestože již bylo průmyslovým obrem, naléhavě potřebovalo zavést mezi své obyvatele disciplínu, která by umožňovala splnit nezměrný úkol obnovy země po porážce z roku 1918. Taková interpretace by se však závažně mýlila v předpokladu, že fašismus měl nějaký racionální ekonomický záměr. Hitler hodlal přeměrovat hospodářství tak, aby sloužilo politickým cílům. I v Mussoliniho případě, když roku 1926 přehodnotil liru a později, po roce 1935, se rozhodl riskovat expanzivní válku, aby udržel ekonomický vývoj, byla prestiž prvořadější než hospodářská rozvaha. Pokud měl italský fašismus představovat rozvojovou diktaturu, pak selhal. Ačkoliv byla italská ekonomika za Mussoliniho ve 20. letech na vzestupu, její růst byl podstatně vyšší před rokem 1914 a po roce 1945.²⁶ Teorie fašismu jako rozvojové diktatury může jakýmsi zvráceným způsobem za „fašistické“ označit všechny možné typy autokracií třetího světa, ačkoliv v nich nedošlo být jen k náznaku všeobecné mobilizace a nepředcházela jim existence problémové demokracie.²⁷

Velmi lákavý je rovněž výklad fašismu prostřednictvím jeho sociální skladby. Sociolog Seymour Martin Lipset usoustavnil v roce 1963 široce rozšířené názory, že fašismus je vyjádřením nelibosti nižší střední třídy. Podle Lipseta je fašismus „středovým extremismem“, založeným na roztrpčení dříve nezávislých drobných obchodníků, řemeslníků, rolníků a dalších příslušníků „staré“ střední třídy, která se ocitla mezi mlýnskými kameny lépe organizovaného průmyslového dělnictva a velkých podniků a v překotných společenských a hospodářských změnách selhala.²⁸ Nedávný empirický výzkum však lokalizaci fašistického verbování v jakékoli sociální vrstvě zpochybňuje. Popisuje naopak rozmanitost společenské podpory fašismu a jeho poměrný úspěch ve vytváření hnutí se smíšeným členstvím, které se promítá do všech tříd.²⁹ Lipset se nechal zaslepit ranými stadii fašismu a přehlédl rovněž roli státního zřízení a jeho institucí, které fašistům umožnily převzít a vykonávat moc.

Notorická nestabilita fašistických přívrženců ještě více komplikuje jakékoli jednoduché vysvětlení prostřednictvím společenské skladby. Personální složení strany se před uchopením moci rapidně obměnilo, když po sobě jdoucí vlny nespokojenců reagovaly na změny v úřadu a poselství strany.³⁰ Po převzetí moci se členství stalo „módou“ a zahrnovalo v podstatě kohokoliv, kdo se chtěl těšit z plodů úspěchů fašismu,³¹ – nelze pominout ani otázku příslušnosti mnoha fašistických rekrutů, kteří byli mladí, nezaměstnaní, společensky vykořenění nebo nějakým jiným způsobem „mezitřídní“. ³² Z tak pohyblivých základů nelze vyvozovat žádné soudržné společenské objasnění.

Mnoho vykladačů fašismu v něm vidí jakousi odrůdu totality. Giovanni Amendola, vůdce parlamentní opozice namířené proti fašistům a jedna z jeho nejvýznačnějších obětí (zemřel roku 1926, poté co byl zbit fašistickými rváči), vytvořil adjektivum *totalitaria* v květnu 1923 ve svém článku pranyřujícím snahu fašistů zmonopolizovat si veřejné funkce. Ostatní Mussoliniho odpůrci význam tohoto výrazu brzy rozšířili na všeobecné odsouzení fašistických aspirací na absolutní moc. A jak už se to různým přívlastkům stává, Mussolini tento přídomek přejal a chlubil se jím.³³

Když si uvědomíme, jak často se Mussolini svým *totalitarismo* chvástal, je ironií osudu, že někteří význační pováleční teoretici totalitarismu italský fašismus ze své typologie vyňali.³⁴ Nutno uznat, že Mussoliniho režim, dychtící se „normalizovat“ ve shodě se společností, v níž rodina, církve, monarchie a vesničtí hodnostáři stále třímali otěže, měl

k absolutní moci daleko. Přesto fašismus Italy ovládal pevnější rukou než jakýkoliv předchozí či následující režim.³⁵ Ovšem žádnému režimu, ani tomu Hitlerovu nebo Stalinovu, se nikdy nepodařilo ujařmit si i ten poslední díl soukromí a osobní či skupinové autonomie.³⁶

Teoretici totalitarismu byli v 50. letech přesvědčeni, že Hitler i Stalin jejich modelu odpovídají nejlépe. Nacistickému Německu a sovětskému Rusku, podle kritérií vytvořených Carlem J. Friedrichem a Zbigniewem K. Brzezinským v roce 1956, vládla jediná strana, která využívala oficiální ideologii, teroristický policejní dozor a monopol nad všemi prostředky komunikace, ozbrojenými silami a hospodářskými organizacemi.³⁷ V průběhu rebelantských 60. let nová generace teoretiky totalitarismu obvinila ze služby cílům studené války, neboť prý vlastenecký antinacismus druhé světové války přeměrovali na nového komunistického nepřítele.³⁸

I když badatelé ve Spojených státech později k totalitářskému paradigmatu sahali méně často, bylo i nadále významné pro ty evropské vědce, zejména v Západním Německu, kteří chtěli navzdory marxistům potvrdit, že to, na čem u Hitlera doopravdy záleželo, byl způsob, jakým popřel svobodu, a ne jeho vztah ke kapitalismu.³⁹ Ke konci 20. století, poté co rozpad Sovětského svazu vyvolal obnovené prošetřování jeho prohrůšků a zároveň i zaslepenosti mnoha západních intelektuálů vůči nim, se totalitářský model opět dostal do módy spolu s logickým závěrem, že nacismus a komunismus představovaly podobné zlo.⁴⁰

Totalitářská interpretace fašismu byla tedy zpolitizována stejně mocně jako marxistická.⁴¹ I tak bychom však o ní měli uvažovat spíše z pohledu její hodnoty než s ohledem na to, který tábor ji má занесenu na svém seznamu. Pokouší se vysvětlit nacismus (a stalinismus) na základě zkoumání jejich usilování o absolutní moc – a také nástrojů, jejichž prostřednictvím ji hodlali uplatňovat. Nacistické a komunistické mechanismy ovládnutí toho měly bezpochyby hodně společného. Očekávání, že jim někdo uprostřed noci zabuší na dveře a že budou hnít v nějakém táboře, muselo být pro oběti obou systémů pocitově velmi podobné (přírozně s výjimkou Židů a Cikánů).⁴² V obou typech režimů bylo právo podřízeno „vyšším“ imperativům rasy nebo třídy. Podrobnější zkoumání způsobu ovládnutí obyvatelstva nám však odhaluje významné odlišnosti.

Navzdory tomu, jak obdobně mohou oběti prožívat své umírání na tyfus, podvýživu nebo následkem tvrdých výsledků v Stalinových sibiř-

ských táborech, nebo třeba v Hitlerově kamenolomu v Mauthausenu, Stalinův režim se od Hitlerova naprosto odlišoval jak společenskou dynamikou, tak i tím, o co usiloval. Stalin vládl v občanské společnosti, kterou komunistická revoluce zásadním způsobem zjednodušila, a tudíž se nemusel zabývat vlastním soustředováním zděděné společenské a ekonomické moci. Hitler (zcela odlišně od Stalina) se k moci dostal se souhlasem, a dokonce s pomocí tradičních elit a vládl s nimi v napjaté, nicméně výkonné spolupráci. V nacistickém Německu se strana handrkovala se státní byrokracií, průmyslníky a velkostatkáři, s církví a další tradiční mocenskou smetánkou. Totalitářská teorie je vůči bytostné podstatě nacistického vládního systému nevnímavá, a má tudíž sklon podporovat poválečná tvrzení elit, že se je Hitler pokoušel zničit (k čemuž v konečném kataklyzmatu prohrané války skutečně začalo docházet).

Hitlerismus a stalinismus se rovněž zásadně lišily ve svých deklarovaných konečných cílech – pro jednoho byla cílem nadvláda panské rasy; pro druhého rovnoprávnost celého světa – byť se v důsledku Stalinovy neslýchané, barbarské zvrácenosti jeho režim leckdy blížil tomu Hitlerovu i s jeho prostředky k vraždění. Totalitářské paradigma se zaměřuje na ústřední autoritu a opomíjí vražedné šílenství, které vyvěralo ze spodních vrstev fašismu.

Snaha pojednávat o Hitlerovi a Stalinovi jako o totalitářích se často mění ve cvičení ze srovnávací morálky: Která z obou zrůd byla zrůdnější?⁴³ Odpovídaly Stalinovy dva způsoby masového vraždění – bezohledný experiment s ekonomikou a paranoidní pronásledování „nepřátel“ – Hitlerově snaze očistit svůj národ tím, že vyhladí z lékařského nebo z rasového hlediska nečisté obyvatele?⁴⁴

Nejvýraznějším příkladem porovnávání Stalinova teroru s terorem Hitlerovým je hladomor z roku 1931, který byl údajně zaměřen proti Ukrajincům, a tak se rovnal genocidě. Tento hladomor, třebaže byl skutečně důsledkem zločinné nedbalosti, postihl stejně krutě i Rusko.⁴⁵ Odpůrci si nemohli nepovšimnout zásadních rozdílů. Stalin zabíjel svým vulgárně svévolným stylem kohokoliv, koho jeho paranoidní mysl označila za „třídního nepřítele“ (šlo tedy o osoby v postavení, které lze změnit), což se týkalo především dospělých mužských spoluobčanů diktátora. Hitler naopak zabíjel „nepřátele rasy“, což byl nenapravitelný stav zahrnující dokonce i novorozence. Chtěl zlikvidovat celé národy i s jejich náhrobními kameny a výtvary jejich kultury. Tato kniha uznává ohavnost obou typů teroru, ale ještě silněji odsu-

zuje nacistické, biologicky rasistické vyhlazování jiných národů, neboť neskýtalo sebemenší možnost záchrany ani ženám a dětem.⁴⁶

Pragmatičtější kritika totalitářského modelu upozorňuje na to, že obraz výkonného, všezahrnujícího mechanismu nám brání pochopit chaotickou povahu Hitlerovy vlády, která vládnutí zredukovala na vztah vládce k jemu osobně poutaným poddaným, v němž byla vyloučena diskuse o různých postupech a racionální volby mezi nimi.⁴⁷ O nic lepší nebyl Mussolini, jenž osobně převzal několik různých ministerstev, přičemž nebyl s to zavést řádný systém priorit ani v jednom z nich. Obraz totalitního systému může sice velmi dobře evokovat sny a aspirace diktátorů, ve skutečnosti však brání jakémukoliv zkoumání klíčové otázky, jak se fašistickým režimům podařilo efektivně se rozrůst napůl ochotnými a napůl vzdorujícími společnostmi, jimž vládly.

Starší koncepce politického náboženství – datující se již od Velké francouzské revoluce – byla rovněž záhy aplikována jak na fašismus, tak i na komunismus, a to nejen jejich odpůrci.⁴⁸ Na úrovni širší analogie efektivně ukazuje, jak fašismus podobně jako náboženství mobilizoval věřící prostřednictvím posvátných rituálů a hesel, uváděl je do vytržení, v němž horlivě popírali sebe sama, a hlásal zjevené pravdy nepřipouštějící jakýkoliv nesouhlas. Při podrobnějším zkoumání⁴⁹ se nicméně ukazuje, že koncepce politického náboženství zahrnuje několik zcela odlišných problémů. Ten nejvýraznější se týká řady prvků, které si fašismus vypůjčil z náboženské kultury společnosti, do níž se snažil proniknout. Jelikož se tento předmět zabývá především mechanismy moci, dozvídáme se jeho prostřednictvím více o tom, jak se fašismus ujímal a jaký byl jeho výkon moci, méně pak o tom, jak moc získával.

Druhou složkou koncepce politického náboženství je o něco podnětnější funkční argument, totiž že fašismus vyplňuje prázdnotu vzniklou sekularizací společnosti a morálky.⁵⁰ Jestliže by nám měl tento přístup pomoci objasnit důvody, díky nimž fašismus uspěl spíše v některých křesťanských zemích než v jiných, museli bychom uvěřit, že „ontologická krize“ byla na počátku 20. století závažnější v Německu a Itálii než ve Francii a Británii – což lze prokázat jen stěží.

Naznačuje se rovněž, že zavedená náboženství a fašismus jsou nesmiřitelnými nepřáteli – to je třetí složka koncepce politického náboženství. V Německu a v Itálii však obě zmíněné instituce k sobě vázaly velice složitý vztah, který nevylučoval spolupráci. Spojily síly proti komunismu a zároveň soupeřily o tentýž prostor. V případě Itálie tato

situace vedla k jakémusi *modu vivendi*, kdežto v případě nacismu dala vzniknout „zhoubné přetvářce křesťanství“.⁵¹ V opačném extrému byl zase fašismus schopen vytvářet cosi na způsob neautorizované křesťanské pomocné síly, což se přihodilo v Rumunsku, Chorvatsku a Belgii, a má to i svou islámskou verzi, budeme-li za fašistická považovat i některá mimoevropská hnutí, o nichž jsme se zmínili v 7. kapitole.

Sami fašističtí vůdci, jak jsme viděli v 1. kapitole, svá hnutí pokládali za ideologie a mnoho interpretů fašismu je vzalo za slovo. Zcela běžně se setkáváme s příklady definování fašismu prostřednictvím vybraných pasáží jeho stranických programů, citací jeho nejběžnějších frází a vytvářením analogií s ostatními „-ismy“. Takovýto přístup se však lépe uplatňuje v případě ostatních „-ismů“, které vznikly již v éře politiky vzdělaných elit. Již dříve jsem naznačil, že fašismus k ideám váže jiný vztah než „-ismy“ 19. století a že intelektuální stanoviska (ovšem až na ta základní, která mobilizovala vášně, jako je například rasová nenávisť) mohla být stejně tak dobře opouštěna jako nově získávána – a to podle momentální taktické potřeby. Všechny „-ismy“ tak činily, ale pouze fašismus natolik pohrdal rozumem a intelektem, že se nikdy ani neobtěžoval tyto posuny ospravedlnit.⁵²

Současná kulturologická studia dosazují na místo intelektuální historie právě fenomén kultury, jímž se snaží objasnit přitažlivost a výkonnost fašismu.⁵³ Již během druhé světové války americký etnograf Gregory Bateson použil „typ analýzy, kterou antropologové aplikují na mytologii jak primitivních, tak moderních národů“, aby roztřídil témata a techniky v nacistickém propagandistickém filmu *Hitlerjunge Quex*. Bateson se domníval, že „tento film ... nám zajisté řekne mnohé o psychologii jeho tvůrců a možná nám prozradí víc, než měli v úmyslu sdělit“.⁵⁴ Od 70. let a s narůstající intenzitou až dodnes se dešifrování kultury fašistických společností prostřednictvím antropologického či etnografického vhledu stává módní intelektuální strategií. Barvitě nám předvádí, jak fašistická hnutí a režimy prezentovaly samy sebe. Kámen úrazu zkoumání fašistické obrazotvornosti a rétoriky optikou studia kultur spočívá v tom, že je často opomíjena otázka, jaký vliv vlastně tyto projevy fašismu měly. Toto pravidlo má i své významné výjimky, kupříkladu studii Luisy Passeriniové na téma lidových vzpomínek na fašismus v italském Turíně v 80. letech 20. století.⁵⁵ Obecně řečeno však studium fašistické kultury samo o sobě nevysvětluje, jak fašisté dosáhli moci nad kulturou, ani jak hluboko pronikla fašistická kultura do podvědomí lidu, v porovnání s konkurenčními buď již

existujícími náboženskými, rodinnými či společenskými hodnotami, nebo s komercializovanou populární kulturou.

Kultura jednotlivých národních celků vykazuje ovšem v každém případě tolik odlišností, které jsou navíc zdůrazněny vzdáleností časovou, že by jen stěží bylo možno najít jakýkoliv kulturní program společný všem fašistickým hnutím, navíc ve všech jejich stádiích. *Machistická* obroda ohroženého patriarchy se kupříkladu téměř blíží tomu, aby představovala univerzální fašistickou hodnotu, nicméně Mussolini se ve svém prvním programu přimlouval za volební právo žen a Hitler ve svých 25 bodech otázky pohlavní hierarchie nebo diskriminace nezmiňoval. Vzhledem k tomu, že Mussolini měl v oblíbené avantgardu přinejmenším až do 30. let, zatímco Hitler upřednostňoval konvenční pohlednicové umění, lze jen s malou pravděpodobností identifikovat jediný nezaměnitelně fašistický sloh nebo estetiku, které by šlo uplatnit na všechny příklady národního fašismu.⁵⁶

Méně často zmiňovaný problém kulturologického přístupu ke studiu fašismu spočívá v jeho neschopnosti porovnávat. Komparace má zásadní význam, odhaluje, že některé státy se silným kulturním zázemím (například Francie) se fašistickými staly pouze poté (pokud vůbec), co byly dobyty. Účinek fašistické propagandy je rovněž nutno porovnat s vlivem komerčních médií, jejichž moc byla zjevně velká i ve fašistických zemích. Hollywood, Beale Street a Madison Avenue pravděpodobně způsobily fašistickým snům o kulturní nadvládě více problémů než celá liberální a socialistická opozice dohromady.⁵⁷ O míře, v jaké se komerční média na hradbách těchto snů podepsala, svědčí i následující příhoda, kdy Mussoliniho nejstarší syn Vittorio jednoho dne roku 1937 věnoval svému mladšímu bratru Romanovi obrázek Duka Ellingtona, čímž mu dal impuls k jeho poválečné kariéře docela slušného jazzového pianisty.⁵⁸

Celkově lze říci, že ani jedné interpretaci fašismu se nepodařilo zvítězit na celé čáře ke spokojenosti všech.

Jak vymezit fašismus

Fašismu nemůžeme porozumět, jestliže si nevymezíme hranice, které by jej jasně oddělovaly od vnějškově podobných forem. Je to obtížný úkol, neboť fašismus byl hojně napodobován, zejména ve 30. letech, kdy se Německo a Itálie zdály úspěšnější než demokracie. Výpůjčky

z fašismu se objevily až v takové vzdálenosti od svých evropských kořenů jako například v Bolívii a v Číně.⁵⁹

Mezi fašismem a klasickou tyraní leží ta nejprostší hraniční čára. Gaetano Salvemini, umírněný socialista v exilu, jenž se vzdal svého postu profesora historie ve Florencii a přesunul se do Londýna a později na Harvardovu univerzitu, protože odmítal dále přednášet, aniž by směl vyjádřit své myšlenky, poukázal na tento základní rozdíl, když si položil otázku, proč „Italové považovali za nutné zbavit se svých svobodných institucí“ zrovna v tom okamžiku, kdy se jimi měli pyšnit a kdy „měli postoupit k pokročilejší demokracii“.⁶⁰ Fašismus podle Salveminiho znamenal odstavení demokracie a právních postupů ve veřejném životě za pochvalného souhlasu ulice. Jedná se o symptom chřadnoucích demokracií, ovšem v tomto případě došlo k novému jevu, neboť místo toho, aby byli občané násilím umlčováni, k čemuž docházelo v klasických tyraních již odnepaměti, noví vůdci dokázali přeměrovat jejich vášně směrem k závazku vnitrostátního sjednocení v rámci projektu vnitřní očisty a vnější expanze. Výraz *fašismus* bychom neměli používat pro předdemokratické diktatury. Tyto diktatury sice mohou být velice kruté, ale chybí jim ono zmanipulované masové nadšení a dáblská energie fašismu stejně jako záměr „vzdát se svobodných institucí“ v zájmu národní jednoty, čistoty a síly.

Fašismus si lze snadno splést s vojenskou diktaturou, neboť oba fašističtí vůdci zmilitarizovali společnosti, jimž vládli, a do samého centra svého snažení umístili dobyvačnou válku. Zbraně⁶¹ a uniformy jim byly fetišem. Ve 30. letech byly všechny fašistické milice uniformované (stejně jako byly ovšem uniformované i socialistické milice v onom věku barevných košil)⁶² a fašisté si vždy přáli přeměnit společnost v ozbrojené bratrstvo. Krátce poté, co se Hitler stal říšským kancléřem, dopustil se v tomto ohledu chyby, když si na svou cestu do Benátek 14. června 1934 oblékl civilní kabát a klobouk, aby se poprvé setkal s Mussolinim „skvícím se v uniformě a s dýkou po boku“.⁶³ Od té doby se *Führer* při veřejných příležitostech ukazoval už jen v uniformě – někdy v hnědém stranickém kabátě, později často ve vojenské haleně bez ozdob. Všechny typy fašismu jsou sice bez výjimky militaristické, avšak ne všechny vojenské diktatury jsou nutně fašistické. Většina vojenských diktátorů prostě jedná tyransky, ale na rozdíl od fašistických vůdců se neodvažují rozpoutávat výbuchy lidových vášní. Vojenské diktatury jsou mnohem běžnější než fašismus, protože nutně nenavazují na neúspěšnou demokracii, a tak existují již od dob prvních válečníků.

Hranice oddělující fašismus od autoritářství je mnohem hůře postižitelná, avšak pro naši snahu pochopit jej má největší význam.⁶⁴ O autoritářství, respektive o jakési jeho období existující v tradičních diktaturách, jsem se již zmiňoval v souvislosti se situací ve Španělsku, Portugalsku, Rakousku a ve vichystické Francii. Hranici mezi fašismem a autoritářstvím lze obzvlášť těžko vysledovat ve 30. letech, kdy režimy, které byly ve skutečnosti autoritářské, převzaly část vnějšího dekoru od fašismu, v té době tak úspěšného. Přestože autoritářské režimy často pošlapávají občanská práva a dopouštějí se vražedných ukrutností, nesdílejí s fašismem nutkání zredukovat soukromou sféru až na nulu. Tolerují nejasně vymezená, ovšem reálná území soukromého prostoru tradičních „zprostředkovacích orgánů“ nebo „přechodných článků“, jako jsou místní hodnostáři, hospodářské kartely a sdružení, důstojnické sbory, rodiny a církve. Právě ty, spíše než jediná oficiální strana, představují v autoritářských režimech hlavní vykonavatele společenské kontroly. Autoritáři společnost udržují raději demobilizovanou a pasivní, kdežto fašisté chtějí mít veřejnost angažovanou a plnou nadšení.⁶⁵ Autoritáři touží po silných, ale umírněných státech. Zdráhají se zasahovat do ekonomiky, což fašismus naopak činí ochotně, nebo se pouštět do programů sociální péče. Raději se drží *statu quo*, než aby prosazovali něco nového.⁶⁶

Například generál Francisco Franco, který v červenci 1936 vedl povstání španělské armády proti Španělské republice a roku 1939 se stal španělským diktátorem, očividně přejal některé aspekty vládnutí od svého spojence Mussoliniho. Nechával si říkat *caudillo* (vůdce) a povýšil fašistickou Falangu do pozice jediné strany. Během druhé světové války i později jednali západní spojenci s Frankem jako s partnerem Osy. Tento dojem ještě posílila krvelačnost frankistických represálií, během nichž v letech 1939 až 1945 zahynulo snad až na dvě stě tisíc lidí, a snaha režimu přerušit kulturní a ekonomické styky s vnějším světem.⁶⁷ V dubnu 1945 se španělští státní funkcionáři zúčastnili vzpomínkové mše za Hitlera. O měsíc později však *caudillo* svým přívržencům vysvětlil, že „[Falanze] je nutno skasat některé plachty“.⁶⁸

Od té doby frankistické Španělsko,⁶⁹ které bylo vždy více katolické než fašistické, stavělo svou autoritu již jen na tradičních pilířích, jako je církev, velkostatkáři a armáda, a základní společenská kontrola byla prováděna těmito složkami, a nikoli státem nebo stále slábnoucí

Falangou. Frankův stát do hospodářství zasahoval pramálo a nevyvíjel ani přílišnou snahu regulovat každodenní život obyvatelstva, dokud zůstávalo pasivní.

Portugalský Estado Novo⁷⁰ se od fašismu lišil ještě výrazněji než Frankovo Španělsko. Salazar byl sice portugalský diktátor, ale upřednostňoval pasivní veřejnost a umírněný stát, v němž společenská moc zůstávala v rukou církve, armády a velkostatkářů. V červenci 1934 dr. Salazar dokonce domácí fašistické hnutí tzv. Národního syndikalismu zakázal, přičemž je nařkl z „mladické euforie, kultu síly uplatňované prostřednictvím takzvané přímé akce, uplatňování principu nadřazenosti státní politické moci ve společenském životě, sklonu organizovat masy na podporu politického vůdce“ – docela dobrý popis fašismu.⁷¹

Režim vichystické Francie, jenž nahradil parlamentní republiku po její porážce roku 1940,⁷² zpočátku zcela určitě nebyl fašistický, neboť neměl jedinou politickou stranu ani paralelní instituce. Vládní systém, jehož prostřednictvím vybraní francouzští úředníci řídili stát, se svou zvýrazněnou rolí armády, církve, odborníků a zavedených hospodářských a společenských elit, zcela jasně spadá do kategorie autoritářů. Poté, co německá invaze do Sovětského svazu v červnu 1941 přiměla Francouzskou komunistickou stranu k otevřenému odporu a přinutila německou okupaci k tvrdším opatřením na podporu totální války, čelilo Vichy a jeho politika kolaborace s nacistickým Německem narůstající opozici. Paralelní organizace vstoupily do boje proti francouzskému hnutí odporu: *Milice*, neboli pomocná policie, „zvláštní sekce“ soudních dvorů pro urychlené procesy s disidenty, Policie pro židovské záležitosti. Třebaže, jak jsem viděl ve 4. kapitole, několik málo pařížských fašistů ve Vichy v posledních dnech režimu obsadilo významné posty, posloužili spíše jako jednotlivci než jako pohlaváři jediné oficiální strany.

Co je to fašismus?

Nastal čas vybavit pojem fašismu uchopitelnou rukojetí, jakkoli si uvědomujeme, že takováto pomůcka nám nepomůže postihnout předmět našeho studia o nic lépe, než fotografie vystihuje reálnou osobu.

Fašismus můžeme definovat jako způsob politického jednání vyznačujícího se obsesivními představami o rozkladu společenství,

o národním potupení, o tom, že národ se stal obětí, a kompenzačními kulty sjednocení, síly a ryzosti, v nichž masová politická strana složená z militantních nacionalistů nepříliš spokojeně, ovšem výkonně spolupracující s tradičními elitami, opouští demokratické svobody a za pomoci spásného násilí a bez jakýchkoliv etických nebo zákonných omezení usiluje o vnitřní očistu a vnější expanzi.

Politické jednání jistě vyžaduje určitá rozhodnutí, a tato rozhodnutí – jak mi mí kritikové nepochybně vzápětí vytknou – nás přivádějí zpět k výchozím idejím. Hitler a Mussolini pohrdali „materialismem“ socialismu a liberalismu a trvali na ústředním významu idejí ve svých hnutích. Zás až natolik na nich nelpěli, tvrdí opět mnozí antifašisté, kteří jim odmítají přiznat takovou míru důstojnosti. Franz Neumann si povšiml, že „ideologie nacionálního socialismu se neustále proměňuje. Oplývá jistou magickou vírou – uctívání vůdce, nadřazenost panské rasy – ale není uspořádána do sledu kategorických a dogmatických výroků“. ⁷³ V tomto bodě má tato moje práce k Neumannově názoru blízko – již v 1. kapitole jsem se podrobněji zabýval podivným vztahem fašismu k jeho ideologii – jedním dechem ji prohlašuje za ústřední a zároveň ji mění a porušuje, jak se mu zrovna hodí. ⁷⁴ Fašisté nicméně velice dobře věděli, co chtějí. Ideje ze studia fašismu vypudit nelze, ale můžeme je přesněji umístit mezi četné faktory, které tento spletitý fenomén ovlivňují. Můžeme manévrovat mezi dvěma extrémy: fašismus nespočíval ani v prostém uplatňování svého programu, ani v bezstarostném oportunismu.

Domnívám se, že ideje, které podmiňují jednání fašistů, lze nejlépe odvodit právě z onoho jednání, neboť některé z nich zůstávají nevyslovené a ve veřejných projevech a jazyce fašismu jsou obsaženy jen implicitně. Mnoho z nich spadá spíše do oblasti intuice než do oblasti opodstatněných tvrzení. Ve 2. kapitole jsem je nazval „mobilitačními vášněmi“:

- pocit drtivé krize, kterou nelze překonat pomocí jakýchkoli tradičních řešení;
- převaha skupiny, k níž člověk váží povinnosti nadřazené všem právům, ať již osobním či obecným, a podřízenost jedince vůči nim;
- víra, že jedincova skupina je obětí, pocit, který ospravedlňuje jakékoliv jednání bez zákonných nebo morálních omezení proti jejím nepřítelům, vnitřním i vnějším;

- hrůza z úpadku skupiny pod rozkladným vlivem individualistického liberalismu, třídního konfliktu a vlivu cizáků;
- potřeba větší integrace očištěné komunity, pokud možno dobrovolně, v případě nutnosti násilným vyloučením;
- potřeba autority přirozených vůdců (vždy mužů), na jejímž vrcholu stojí národní vůdce, který je sám o sobě schopen ztělesňovat historický úděl skupiny;
- nadřazenost vůdcových instinktů nad abstraktním a univerzálním rozumem;
- půvab násilí a účinnost vůle, když jsou upotřebeny ve jménu úspěchu skupiny;
- právo vyvoleného lidu dominovat ostatním bez jakýchkoliv od lidí či od boha pocházejících omezení, právo rozhodovat výhradně podle kritérií zdatnosti skupiny v darwinistickém boji.

Takto definovaný fašismus, stejně jako i jednání v souladu s těmito pocity, lze dodnes najít. Fašismus na úrovni prvního stadia existuje ve všech demokratických zemích – Spojené státy americké nevyjímaje. „Vzdát se svobodných institucí,“ zejména svobody pro nepopulární skupiny – něco takového opakovaně přitahuje obyvatele západních demokracií, a to včetně některých Američanů. Jelikož jsme sledovali stezku vývoje fašismu, víme, že k tomu, aby zakořenil, nepotřebuje podniknout žádný velkolepý „pochod“ na nějaké hlavní město; postačí zdánlivě neškodné rozhodnutí tolerovat nezákonné zacházení s národními „nepřáteli“. Několik málo výrazně neklidných národních společenství dosáhlo onoho druhého stadia ve vývoji, jenž velmi připomíná etapy klasického fašismu. Jeho další postup však není nevyhnutelný. Další kroky fašismu k uchopení moci jsou částečně závislé na závažnosti krize, ale z větší části též na lidských rozhodnutích, zejména rozhodnutích těch, kdo drží v rukou ekonomickou, společenskou a politickou moc. Zvolit jednoznačnou odezvu na úspěchy fašismu není snadné, neboť jeho cyklus se pravděpodobně nebude slepě opakovat. Máme však mnohem větší šanci reagovat moudře, jestliže porozumíme tomu, jak se fašismu podařilo uspět v minulosti.